

MŰHELY

Gergely P. Alpár

Herbert Paul Grice a jelentésről (Néhány észrevétel)

Ellentmondás

Úgy tűnik, egy ellentmondással állunk szemben. A technika rohamos fejlődése egyre inkább eloszlathatná abbéli kételyeinket miszerint a gondolkodó gépek megalkotása lehetetlen vállalkozás. Vannak bankautomatáink, autóink, amelyek maguktól közlekednek, és számítógépeink, amelyekkel ez előbbieket beprogramozzuk, hogy ezt vagy azt a feladatot végrehajtsák. Mégsem állunk közelebb ahhoz, hogy gondolkodó gépeket alkossunk, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Itt elég, ha olyan klasszikus példákra gondolunk, mint az a robotpincér, amely tanácstalanul áll az orrvérző vendég előtt, vagy arra a sakkgépre, amely az ellenfele egy nem optimális lépése következményeként elvesztette a sakkjátszmát. Ezekben a példákban a robotok nem tudtak mit kezdeni a váratlan szituációkkal.

A legplauzibilisebb magyarázat erre az, hogy a robotok nem képesek tanulni, amin azt értjük, hogy a robotok nem képesek a saját tapasztalataikból tanulni. Hiszen ezeknek a robotoknak nincsenek is tapasztalataik. A félreértés kockázatát is vállalva a jelenségről számot adó érvelés nagyon röviden így foglalható össze: a robotok azért nem tudnak tanulni, mert képtelenek gondolkodni, és azért képtelenek gondolkodni, mert nincs saját nyelvük. (Itt mellőzzük a gondolkodás-nyelv tyúk-tojás vitáját!) Egy robot csak azt tudja, amit a megalkotója betáplált neki; jó esetben még azt is, amit a betáplált adatokból a levezetési szabályok segítségével kikövetkeztet.

A formális nyelv határai

A mesterséges intelligencia-kutatás a nyelv formális felfogására alapoz. Ez pedig a Gottlob Frege által kidolgozott *Fogalomírásra*¹ vezethető vissza. Frege a *Fogalomírásban* egy olyan nyelvet igyekezett kidolgozni, amely mentes a természetes nyelvekre jellemző két-, illetve

Gergely P. Alpár (1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár, gpalpar85@gmail.com

¹ Gottlob Frege: *Fogalomírás. A tiszta gondolkodás formulanyelve, az aritmetika nyelvének mintája szerint.* = Uő: *Logikai vizsgálódások.* Szerk. Máté András. Bp. 2000. 15–73.

többértelműségtől. Egy ilyen „tökéletes” nyelvben minden szónak egy és csakis egy jól definiálható jelentése van, így az ezen a nyelven létrehozott megnyilatkozások mentesek mindenfajta interpretációtól. Még pontosabban fogalmazva: ebben a nyelvben egy bizonyos jelnek egy és csakis egy interpretációja van. Mindannyian jól ismerjük ezt a nyelvet. A formális logika (matematika) nyelvéről van szó. Frege ettől a mesterséges nyelvtől várta a hétköznapi megnyilatkozások egyértelműsítését. Elképzelésében ez a nyelv igen egyszerűen működik. Egy-egy mondat jelentése visszavezethető a mondatban található szavak jelentésére és a szavak mondatban elfoglalt helyére. Ezt az elvet ma a *kompozicionalitás elve* néven ismerjük.

A gyakorlatban azonban a fregei elképzelés igen nagy akadályba ütközik. Úgy tűnik, hogy a természetes nyelvek beszélői nem a fregei elvek alapján hozzák létre megnyilatkozásait. (Gondoljunk itt olyan példákra, amelyek esetében az az érzésünk, hogy *intuitíve* értjük egy-egy mondat jelentését.) Frege a *Fogalomírásban*, majd később a *Jelentés és jelölés*² c. tanulmányában kidolgozott nyelvelmélete olyan egyszerű, hétköznapi példákat nem tud kezelni, mint a fiktív entitásokról szóló kijelentések. Frege úgy gondolta, hogy minden kijelentő mondatnak van igazságértéke, azaz minden kijelentésünk vagy igaz, vagy hamis. De ez az elképzelés persze csak akkor teljesül, ha a kijelentő mondatban szereplő szavaknak van referenciájuk a valóságban, illetve ha a mondat olyannak írja le a dolgokat, amilyenek azok valójában. A fiktív entitásokról szóló kijelentések példája viszont éppen azt mutatja, hogy a szóban forgó kijelentések sem nem igazak, sem nem hamisak. (Pl.: „Odüsszeusz lova tud beszélni.” A fregeiánus elmélet azért nem rendel igazságértéket ehhez a kijelentéshez, mert az „Odüsszeusz lova” kifejezésnek nincsen referenciája.³) Ezek a formális elméletek tulajdonképpen két dolgot feltételeznek: egy naiv realista ontológiát és az igazság korrespondenciaelméletét. Az első nézőpont szerint a világ elmfüggetlen dolgok összessége. Függetlenül attól, hogy milyen tárgyak létezését fogadjuk el, a világban levő dolgok *léteznek*, és *olyanok, amilyenek*, attól függetlenül, hogy milyeneknek tapasztaljuk azokat. A második nézőpont pedig azt mondja, hogy a mondataink annak függvényében igazak avagy hamisak, hogy a világ dolgait a valóságnak megfelelően mutatják-e be vagy sem.

Ha visszatérünk a kezdeti példáinkra, akkor az a kérdés fogalmazódik meg bennünk, hogy vajon a két robot (a pincér és a sakkgép) miért torpant meg a számukra ismeretlen helyzetek előtt. A válasz látszólag egyszerű, ugyanakkor mégis bonyolult kérdéseket szegez nekünk. A robotok azért torpantak meg az ismeretlen helyzetek előtt, mert nem értették meg azokat. Ezzel pedig úgy tűnik, el is érkeztünk a probléma kulcskérdéséhez. A kérdés pedig így hangzik: mit jelent megérteni egy adott helyzetet? Vagy ha a kérdést nyelvfilozófiailag közelítjük meg, és annak a nyelvére fordítjuk le, akkor azt kérdezhetjük: mit jelent megérteni egy mondatot? Ebben az esetben természetesen elfogadjuk azt a nézetet, miszerint egy helyzetet megérteni annyi, mint megérteni a helyzetet potenciálisan leíró kijelentést/mondatot.

John L. Austin észrevétele

Amint láttuk, a jelentés kérdésre a fregeiánus elmélet nem ad kielégítő magyarázatot. Ennek oka az, hogy a kompozicionalitás elve a nyelv csak két dimenziójával vet számot: a

² Gottlob Frege: *Jelentés és jelölés*. = Uő: *Logikai vizsgálódások*. 118–147.

³ Vö. Farkas Katalin – Kelemen János: *Nyelvfilozófia*. Bp. 2002. 146–147.

szintaktikai és a szemantikai dimenzióval, és teljesen figyelmen kívül hagyja a nyelv pragmatikai dimenzióját. William James-előadásaiiban John L. Austin éppen a nyelv pragmatikai dimenziójára hívta fel a figyelmet a leíró tévedéssel kapcsolatosan. Nagyon röviden: Austin arra hívta fel a figyelmet, hogy a *leíró* (konstatív) kijelentéseink mellett vannak más típusú kijelentéseink is, amelyeket ő *performatív* kijelentéseknek (performatívumok) nevezett.⁴ A performatívumok olyan megnyilatkozások, amelyek esetében a kimondással nem leírunk egy bizonyos tényállást, hanem végrehajtunk egy bizonyos cselekedetet. Ilyen megnyilatkozások lennének például a névadási aktusok, bocsánatkérések, fogadástételek, ígérek stb. Így például amíg a „Reggel van” megnyilatkozással a világ egy éppen aktuális állapotát írjuk le, addig az „Ígérem, ott leszek” megnyilatkozással nem leírjuk a világ egy aktuális állapotát, hanem ígéretet teszünk arra, hogy egy bizonyos helyen jelen leszünk. A performatívumok esetében nem is használjuk az igaz-hamis igazságértékeket, hanem a sikeresség, illetve a sikertelenség kategóriáinak segítségével jellemezzük azokat. Austin azonban itt nem állt meg a performatívumok elemzésében, hanem tovább osztotta azokat lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusokra. Lokúciós aktus alatt magának a megnyilatkozásnak a kimondását érti (pl.: kimondjuk a „Bocsáss meg” szósort); illokúciós aktus alatt azt a jelenséget érti, hogy egy cselekedetet egy bizonyos megnyilatkozásnak a kimondásával hajtunk végre (pl.: azzal, hogy kimondtuk a „Bocsáss meg” szósort, végrehajtottuk a bocsánatkérés aktusát, magyarul: bocsánatot kértünk); perlokúciós aktus alatt pedig magának a megnyilatkozásnak a hatását érti (pl.: a hallgató azért bocsát meg, mert elhiszi, hogy a szósort őszintén mondtuk ki, és ennek mintegy következményeként azt szeretnénk, ha megbocsátana nekünk).⁵

Herbert Paul Grice vs John R. Searle⁶

A jelentés kérdése valósággal megbabonázta a huszadik századi analitikus filozófusokat. Ezek közül is különösen két filozófust emelnék ki, H. P. Grice-t és J. R. Searle-t. A mai napig a köztük lezajlott vita határozza meg a jelentésről alkotott elképzeléseinket az analitikus filozófia berkeiben.

Amikor a grice-i jelentésfelfogásról beszélünk, elsősorban *Jelentés*⁷ c. tanulmányára hivatkozhatunk. Ebben a tanulmányban Grice különbséget tesz két jelentéstípus között.⁸ Az első típust *természetes jelentés*nek nevezi, és egy példa kivételével nem is fektet nagy hangsúlyt ennek elemzésére. A klasszikus példa a füst és a tűz példája. Grice szerint ha azt mondjuk, hogy „A füst tüzet jelentett”, akkor itt valamiféle belső, lényegi kapcsolatot feltételezünk a jel és a jelzett között. Nem így a második típusú jelentés esetében, ahol a jel és a jelzett közötti viszonyt a konvencióra vezethetjük vissza. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy „Az égő villogása azt jelentette, hogy az autó eltér”, akkor nem állíthatjuk azt, hogy az égő villogása és egy

⁴ Vö. John L. Austin: *Tetten ért szavak*. I. előadás. Bp. 1990. 29–37.

⁵ Vö. uo. VIII. előadás. 102–112.

⁶ Ennek a problémának a bővebb elemzéséhez lásd *Grice jelentésméletténe searle-i kritikája* c. tanulmányomat. Erdélyi Múzeum LXXVI(2015). 4. 148–155.

⁷ Herbert Paul Grice: *Jelentés*. = Uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. Szerk. Bárány Tibor – Márton Miklós. Bp. 2011. 194–204.

⁸ Vö. uo. 194–196.

jármű irányváltoztatása közötti összefüggés szükségszerű vagy természetes volna. (Járművek változtatnak menetirányt anélkül is, hogy ezt egy égő villogásával jeleznék. Ellenpéldaként gondoljunk csak a biciklizőkre, akik az irányváltoztatási szándékukat nem egy égő villogásával, hanem a kar kinyújtásával jelzik.) Ezt a második típusú jelentést Grice *nem természetes jelentésnek* nevezi. Míg a természetes jelentés esetében a jel és jelzett közötti kapcsolat mondhatni szükségszerű, addig a nem természetes jelentés esetében ez nem így van. Grice-nak tehát meg kellett magyaráznia, hogy egy adott jel adott esetben miért éppen azt jelenti, amit jelent, és nem más valamit. Egyszerűen: hogyan jelenthet egy jel bármit is? A grice-i válasz igen egyszerű. Egy nem természetes jel azért jelenthet bármit is, mert valaki (mondjuk egy beszélő) azt akarja, hogy másvalaki (például egy hallgató) számára a jel ezt és ezt jelentse. A hallgató pedig abból ismeri fel a jel jelentését, hogy rájön, a beszélő a jellel jelezni akart, mégpedig úgy, hogy ő (a hallgató) felismerje a beszélő jelzési szándékát, és jelzésének megfelelően reagáljon. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a grice-iánus felfogás a jelentést a beszélő hallgatóságából kiváltott szándékolt hatással azonosítja.⁹

A grice-i jelentésmeghatározással John R. Searle szerint legalább két probléma van.¹⁰ Az elmélet egyik hiányossága a jelentés és a konvenció közötti kapcsolat kellő tisztázásának a hiánya; a második pedig, hogy Grice nem határolja el egymástól világosan az illokúciós és perlokúciós aktusokat. Az első esetben Searle azt kéri számon Grice-on, hogy ha a jelentést a beszélő szándékára, illetve a hallgatóból kiváltott szándékolt hatásra redukáljuk, akkor egy beszélő megnyilatkozása miért nem jelenthet bármit?¹¹ (Például a „Süt a nap” megnyilatkozás miért nem jelentheti azt, hogy „A fű zöld”?) Searle erre egyszerűen azt válaszolja, hogy egy megnyilatkozás azért nem jelenthet bármit, mert a szavak konvencionális, azaz szótárban meghatározott jelentése és mondatban elfoglalt helye eleve leszűkíti egy-egy megnyilatkozás jelentésének mezejét. A második esetben pedig Searle azt rója fel Grice-nak, hogy nem minden megnyilatkozásnak van perlokúciós hatása.¹² Míg például egy kijelentő mondat esetében azt mondhatjuk, hogy a beszélő szándékolt hatása a hallgató meggyőzése volt, addig ugyanezt nem mondhatjuk el más esetekben. Például akkor, ha egy kijelentést nem gondolnak komolyan, hanem kötelességből mondják ki, de ugyanez a helyzet az üdvözlés esetében is.

Grice észrevétele és annak következményei

Az előbbieken azt mondtuk, hogy amikor a grice-iánus jelentésmeghatározásról beszélünk, elsősorban a *Jelentés* c. tanulmányra gondolunk. Ez így is van, ugyanis Grice ebben a tanulmányban fogalmazta meg először a jelentéssel kapcsolatos észrevételeit. Mégis hiba lenne azt hinni, hogy Grice a teljesség igényével írta meg említett tanulmányát. A *Jelentés* megjelenését követően részben a kritika hatására, részben pedig mert maga is úgy érezte, hogy néhány kérdés tisztázásra szorul, cikksorozatot jelentetett meg, amelyben újból megvizsgálta a jelentés kérdését.

⁹ Vö. Gergely P. Alpár: *Grice jelentéselméletének searle-i kritikája*. 150.

¹⁰ Vö. John R. Searle: *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Bp. 2009. 56.

¹¹ Vö. uo. 57.

¹² Vö. uo. 58–60.

*Társalgás és logika*¹³ c. tanulmányát egy észrevételre alapozta. Grice tanúja volt a nyelvi formalisták és informalisták között zajló vitának. A nyelvi formalisták nagyjából a már korábban Fregének tulajdonított álláspontot képviselték. Úgy gondolták, hogy egy ideális nyelv axiómákra és levezetési szabályokra kell épülnön; minden szónak egyetlen jelentése kell legyen; és mivel egy ilyen nyelv elsődleges mércéje a tudományok művelésére való alkalmassága, a nyelven belül kitüntetett szerepet kell tulajdonítani az érvényes következtéseknek. Ezzel ellentétben az informalisták úgy vélték, hogy a tudomány művelésére való alkalmasság a nyelvnek pusztán csak egyik aspektusa. Emellett a nyelvet igen sok másra használjuk. Mi több, a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy számtalan érvényes következtetést vonunk le a formális eszközök segítségével nélkül. A megoldás tehát egy olyan logika megalkotása lenne, amely kevésbé redukcionista. Egy dologban azonban mindkét csoport képviselői egyetértettek: a formális logikában használt formális szavak jelentése nem azonos a természetes nyelvben ezeknek a formális szavaknak megfelelő szavak jelentésével. Grice maga nem akart állást foglalni a vitában. A vitához való hozzáfűznivalója inkább észrevételként értelmezhető: „a vitázó felek közös előfeltevése – tudniillik hogy létezik ilyesféle különbség – hibás, és ez a hiba (nagyjából-egészéből) abból ered, hogy nem fordítottak kellő figyelmet a társalgást irányító feltételek természetének és jelentőségének vizsgálatára.”¹⁴ A zavar oka tehát egy szempont figyelmen kívül hagyása, és mint látni fogjuk, ez a szempont kulcsszerepet játszik Grice elméletében.

A grice-iánus elmélet kibontása és annak működése

Mindenekelőtt Grice-nak az explicit searli kritikára adott válaszáért érdemes megvizsgálni. Ebben az esetben az tehát a kérdés, hogy egy megnyilatkozás miért nem jelenthet bármit, vagy ahogyan az már a példák szintjén felmerült, miért nem jelentheti a „Süt a nap” megnyilatkozás azt, hogy „A fű zöld”? Grice erre a kérdésre adott válasza tulajdonképpen megegyezik a searle-i válasszal. Az első megnyilatkozás jelentése azért nem lehet azonos a második megnyilatkozás jelentésével, mert a két megnyilatkozásban különböző szavak fordulnak elő, amelyeknek különböző jelentésük van, így tehát a két megnyilatkozás jelentése sem lehet azonos. Vegyük észre, hogy itt egyrészt a szavak jelentéséről (szójelentés), másrészt pedig a megnyilatkozások jelentéséről (mondatjelentés) van szó. És úgy tűnik, Grice elfogadja a kompozicionalitás elvét. Ennek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy szerinte is a megnyilatkozás jelentése visszavezethető a szavak jelentésére, illetve azoknak a mondatban elfoglalt helyére. Sőt tételesen is kimondja, hogy bizonyos esetekben magát a beszélői szándékot is éppen onnan ismerjük fel, hogy ismerjük a szavak konvencionális, azaz szótárbeli jelentését, és ismerjük a megnyilatkozás konvencionális jelentését is.¹⁵ Onnan tudjuk, hogy egy beszélő ezt és ezt akarta mondani, hogy ezeket és ezeket a szavakat így és így használta. Ha a „Süt a nap” megnyilatkozásban a „nap” a nappali égen látható égitestre utal, akkor nem utalhat „A fű zöld” megnyilatkozás „fű”-jére, ha az a maga során a lágyszárú, szálas növényre utal, és így tovább. És bár ebben a

¹³ Herbert Paul Grice: *Társalgás és logika*. = Uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. 27–42.

¹⁴ Uo. 29.

¹⁵ Lásd Herbert Paul Grice: *Beszélői jelentés és szándékok*. = Uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. 95–96.

vonatkozásban Grice elfogadja a jelentés problémájára adott searle-i magyarázatot, felfogásuk mégsem egyezik.

Grice elfogadja, hogy a kompozicionalitás elve megoldást jelent(het) a jelentés kérdésében, de csak bizonyos esetekben. Számptalan olyan eset van ugyanis, amelyben ez az elv nem jó tanácsadó. Gondoljunk csak a következő példára: X azt mondja Y-nak, hogy Z-nek „Nincs sok sütnivalója”. Ha csak és csakis a kompozicionalitás elvére hagyatkozunk, akkor a megnyilatkozás jelentését a következőképpen határozzuk meg: Z-nek nincsen elegendő élelmiszere, amit szükség esetén megsüthetne. Csakhogy X a példamondat kimondásával nem ezt akarta megfogalmazni, nem ezt a jelentést akarta kifejezni, hanem azt, hogy Z-nek nincs sok esze. A kérdés tehát az, hogy X-nek hogyan sikerült kifejeznie a szándékolt jelentést ennek a bizonyos megnyilatkozásnak a kimondásával.

Ez az a pont, amikor elérkeztünk a formalisták és informalisták által figyelmen kívül hagyott feltételekhez, amelyek Grice szerint minden társalgást irányítanak. Itt két dologra kell gondolnunk, az ún. *együttműködési alapelve*, illetve a *társalgási maximákra*. De ezeknek a feltételeknek a tüzetesebb szemügyre vétele előtt tisztáznunk kell még néhány alapvető fogalmat.

Maradjunk az előbbi példánknál. X azt mondta Y-nak Z-ről, hogy „Nincs sok sütnivalója”, illetve ugyanezt mondta A-nak B-ről. X mindkét esetben ugyanazt a mondatot mondta ki, de a második esetben azt a jelentést fejezte ki mondatával, hogy B-nek nincsen elegendő élelmiszere, amit szükség esetén megsüthetne, míg az első esetben azt fejezte ki, hogy Z-nek nincsen sok esze. A kimondott mondat mindkét esetben ugyanaz, jelentésük azonban különböző. Azt, amit X mindkét esetben kimond, *mondatnak* nevezzük, és függetlenül a kimondás helyétől, idejétől, illetve más tényezőitől nem változik. Ezzel ellentétben ugyanannak a mondatnak a kimondása a körülményektől függően más és más *megnyilatkozásokat* eredményez.¹⁶ A megnyilatkozások tehát körülményfüggők vagy grice-i terminológiával élve, kontextusfüggők. Grice úgy gondolja, hogy az egyik fontos tényező a *kontextus*, ami meghatározza, hogy egy mondat kimondása milyen megnyilatkozást eredményez. Így például az „Akkor azt mondtam neki, hogy nincs sok sütnivalója” mondat attól függően hoz létre különböző megnyilatkozásokat, hogy ki kinek mondta, mikor, illetve milyen helyzetben, hogy valakinek nincs sok sütnivalója. Ha valakinek az élelmiszertartalmát vitatta meg a két beszélő, akkor egyértelműen a szóban forgó személy eledelének a mennyiségére történt utalás, ha viszont egy másik személy értelmi képessége került megvitatásra, akkor a beszélők arra reflektáltak, hogy az illetőnek mennyi esze van.

A mondat és a megnyilatkozás fogalmai mentén körvonalazhatunk egy másik fogalom-párt, a *mond* és *sugall* vagy grice-terminológiával élve az *implikál* fogalmait.¹⁷ A mond természetesen a mondatdal van szoros összefüggésben. Ha egy beszélő mond valamit, azon azt értjük, hogy kimond egy bizonyos szósort, vagyis mondatot. Ha minden mást figyelmen kívül hagyunk egy beszédhelyzetből, akkor azt mondhatjuk, hogy a beszélő pontosan azt mondta, amint mondatával megfogalmazott. Itt ismét csak a szavak konvencionális jelentésére kell gondolnunk. A „Nincs sok sütnivalója” esetében tehát a beszélő azt mondja, hogy valakinek nincsen elegendő eledel, amit megsüthetne. De vajon a beszélő ezt is érti-e a szavain? Az előző fogalom-pár esetében azt láttuk, hogy bizonyos esetekben ezt akarja mondani, más esetekben viszont nem. És az, hogy a beszélő éppen mit akart mondani a mondatával, kontextusfüggő.

¹⁶ Vö. Anne Reboul – Jacques Moeschler: *A társalgás cselei*. Bp. 2006. 52.

¹⁷ Lásd Herbert Paul Grice: *Társalgás és logika*. 29.

Nagyon szigorú értelemben véve a beszélő, ha az eledelről beszél, ha valakinek az értelmi képességéről, ugyanazt mondja, de nem ugyanazt sugallja, nem ugyanazt implikálja. Úgy tűnik tehát, hogy alapvetően két lehetősége van a beszélőnek: kimond egy mondatot, és azt is érti rajta, amit mondott (ez lenne a konvencionális jelentés tipikus esete), illetve kimond egy mondatot, és ezen valami mást ért, mint amit a szó szigorú értelmében mondott. Az első esetben p-t mond és p-t is ért alatta, a második esetben pedig p-t mond, de p-nek a kimondásával q-t sugall, vagy p-t mond és q-t implikál.

Az *implikál* kifejezést Grice terminus technicusaként vezeti be, és meghatározása szerint olyan esetekben használja, amikor nem akar választani a *sugall* vagy az *arra céloz*, hogy kifejezések között.¹⁸ Az *implikatúra* kifejezés az implikál igei kifejezés főnévi változata, és azt mondhatjuk, hogy minden olyan esetben implikatúrával van dolgunk, amikor p-t mondunk és p-nek a kimondásával q-t sugallunk, q-ra célzunk. Ez a helyzet a „Nincs sok sütnivalója” kimondásának esetében is, amikor az alatt azt értjük, hogy valakinek kevés esze van.

Grice különbséget tesz az implikatúrák két nagy csoportja, a *konvencionális* és a *társalgási implikatúrák* között.¹⁹ A konvencionális implikatúrák esetében olyan implikatúrákra kell gondolnunk, amelyek esetében a szavak konvencionális jelentése jelzi, hogy egy bizonyos esetben többről van szó, mint amit a beszélő mond. Tegyük fel, egy beszélő kimondja a „John angol, tehát bátor” mondatot. Az előbb bemutatott fogalmak segítségével a következőképpen elemezhetnénk a mondatot. Első nekifutásra azt látjuk, hogy nem egy, hanem két mondatról van dolgunk: „John angol” és „Bátor”. Természetesen a „Bátor” mondat rejtett alanya is John. A beszélő azt mondja, hogy „John angol”, illetve, hogy „John bátor”. Ezt a két mondatot viszont egy következtető kötőszó, a *tehát* segítségével összekapcsolja. Ennek az összekapcsolásnak az eredményeként pedig létrejön egy implikatúra: a hallgatónak az az érzése (és valószínű a beszélő ezt is akarta sugallni), hogy a beszélő azt implikálja, John azért bátor, mert John angol. Abból, hogy John angol következik az, hogy bátor. Ezt a következtetést pedig a *tehát* kifejezés teszi lehetővé. A megnyilatkozás jelentése így explicitálható: John azért bátor, mert John angol. A háttérben az a megfontolás munkál, miszerint az, hogy valaki angol szükséges és elégséges feltétele annak, hogy az illető bátor. Ez a példa egyik tipikus esete annak, amit Grice *konvencionális implikatúráknak* nevez. A konvencionális implikatúra esetében azt látjuk, hogy egy-egy szó, kifejezés jelentése a nyelvben úgy alakult, hogy az egy bizonyos dolgot sugall. Ezeknek a szavaknak, kifejezéseknek a konvencionális (szótári) jelentése jelzi, hogy implikatúrával van dolgunk. Számtalan ilyen szót és kifejezést találunk a nyelvben. Elég, ha olyanokra gondolunk, mint a *de*, *viszont* (ellentétet, belső feszültséget jeleznek), és (bizonyos esetekben az időbeni egymásra következést jelzi) *ha ...*, *akkor...* (egyértelműen az ok-okozatiságot, az egymásutániságot jelzi) stb.

Az implikatúrák másik csoportja a társalgási implikatúrákat foglalja magában. Grice ezen a ponton jut el azokhoz a feltételekhez, amelyeket mind a formalisták, mind pedig az informalisták figyelmen kívül hagytak. Ezek a feltételek olyan elvek és szabályok, amelyek a mindennapi társalgásainkat irányítják. Ilyen például az *együtműködési alapelv*. Az együtműködési alapelv tulajdonképpen egy igen egyszerű feltételezésnek az explicit megfogalmazása. E szerint a feltételezés szerint valahányszor egymással beszédbe elegyedünk, azt mindig

¹⁸ Vö. uo. 29.

¹⁹ Vö. uo. 30; Reboul–Moeschler: *i. m.* 54.

valamilyen céllal tesszük. Valamit meg akarunk beszélni, és ez a valami irányt szab a beszélgetéseinknek.²⁰ Csak együttműködve a beszélgetőtársunkkal érhetjük el a közös célt. A cél lehet kimondott vagy hallgatólagos. Ami viszont fontos, az az, hogy minden esetben feltételezzünk egy ilyen célt.

És ha van egy cél, akkor azt bizonyos eszközök segítségével érhetjük el. Jelen esetben az eszközök olyan szabályok, grice-i terminussal *társalgási maximák*, amelyek a beszélgetés közös céljának elérésében segítenek. Ilyenek a *mennyiség maximái*, a *minőség maximái*, a *viszony* és a *mód maximái*. A mennyiség maximái szerint a beszélő a beszélgetés céljának megfelelően kellő mennyiségű információt kellene közölnie a hallgatóval, sem többet, sem kevesebbet. A minőség maximái szerint minden beszélőnek kerülnie kellene a hamis állításokat és az olyanokat, amelyeket nem tud kellőképpen alátámasztani. A viszony maximája a relevanciára hívja fel a figyelmet. A mód maximái pedig a mondanivaló minél világosabb közlésére.²¹

A Grice által felsorolt társalgási maximák és az együttműködési alapelv számbavétele után óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon minden esetben ezeknek megfelelően járunk-e el, amikor egy beszélgetés résztvevői vagyunk? Úgy tűnik, az együttműködési alapelvet kénytelenek vagyunk elfogadni, ellenkező esetben ez a kommunikáció ellehetetlenítését eredményezné. Az, hogy beszélgetünk egymással, azt feltételezi, hogy szükség esetén képesek lennénk megfogalmazni egy közös célt, bármennyire tág legyen is az. A maximák esetében már bonyolultabb a helyzet. Abban az esetben, amelyben egy beszélő a Grice által felsorolt minden maximának megfelelő megnyilatkozást tesz, az implikátúra esete viszonylag egyszerű, hiszen egy ilyen helyzetben minden az előírásoknak megfelelően működik. A beszélő úgy hoz létre egy társalgási implikátúrát (p-t mond és ezáltal q-ra utal), hogy közben egyetlen maxima sem sérül. Egy ilyen klasszikus példa az A és B között lezajlott rövid párbeszéd, ahol is A azt mondja „Kifogyott a benzinem”, B pedig erre azt válaszolja „Van egy benzinkút a sarkon”.²² B ebben az esetben azt sugallja, hogy a sarkon levő benzinkút nyitva van, és A potenciálisan vásárolhat benzint. Az eset rövid elemzése pedig a következő lenne: 1. az együttműködési elvet eleve feltételezzük (itt a segítségkérés és a segítségnyújtás esetével van dolgunk); 2. a mennyiség maximájának megfelelően B éppen megfelelő mennyiségű (egyszerre szükséges és elégséges) információt közölt A-val ahhoz, hogy A-n segíteni tudjon; 3. a minőség maximájával összhangban B igaz, könnyen ellenőrizhető állítást fogalmazott meg (a benzinkút valóban a sarkon van); 4. B megnyilatkozása releváns volt a helyzet értelmében (B a tárgynál maradva reagált A megnyilatkozására); és 5. a mód maximájának megfelelően B megnyilatkozása kellően világos volt az adott helyzetben.

Bonyolultabb a helyzet akkor, ha egy adott szituációban egy beszélő megsért egy maximumát, vagy fittyet hány arra. A grice-i példa erre az esetre annak a tanárnak az ajánlólevele, aki egyik volt diákjának a filozófiában való jártasságát a következőképpen méltatta: „»Tisztelt Tanszékvezető úr, X magyarnyelv-tudása kitűnő, és rendszeresen részt vett a konzultációkon. Üdvözlettel stb.«”²³ Az ajánlólevél írója egyértelműen azt implikálja, hogy X filozófiai jártassága jó esetben is igen kérdéses. Az együttműködési alapelvet ebben az esetben is feltételezzük, másképpen a tanár nem írta volna meg az ajánlólevelet. Az is világos, hogy a tanár releváns

²⁰ Vö. Herbert Paul Grice: *i. m.* 31.

²¹ Vö. uo. 31–32.

²² Vö. uo. 36.

²³ Uo. 37.

információkkal szolgálhat a diák filozófiai jártasságáról, mégsem szolgál ezzel. Ebben az esetben a mennyiség maximája sérül, ugyanis a beszélő a helyzet követelményeinek megfelelően nem szolgál kellő mennyiségű információval.

Mi történik ezekben az esetekben? Honnan tudja a hallgató, hogy implikatúrával van dolga? Amint azt már említettük, az együttműködési alapelv feltételezése minden esetben elengedhetetlen. Ha viszont ezt feltételezzük, akkor azt is látnunk kell, hogy a társalgás természete megköveteli, hogy az együttműködési alapelvvel összhangban álló maximáknak megfelelő megnyilatkozást hozzunk létre. Ha tehát azt látjuk, hogy egyik vagy másik maxima sérül, vagy a beszélő látszólag figyelmen kívül hagyja annak követelését, akkor egy levezetési eljárásra hagyatkozhatunk, amelynek segítségével megállapíthatjuk, hogy a beszélő miért éppen azt a megnyilatkozást hozta létre, amelyet létrehozott. Az ajánlólevél példáján bemutatva a levezetési eljárás a következő lenne: 1. X volt tanárának tisztában kell lennie X filozófiai képességeivel, éppen ezért lehetetlen, hogy ne tudott volna többet mondani arról; 2. a tanár tudatában is volt annak az elvárásnak, hogy neki X filozófiai képességéről kellene beszámolnia; 3. a tanár mindezek ellenére igen keveset vagy semmit sem mondott X filozófiai képességéről (megsértette a mennyiség maximáját azzal, hogy nem adott elegendő információt); 4. a tanár olyasmit kellett volna mondjon X filozófiai képességéről, amit nem akart mondani; 5. a tanár biztosan úgy gondolja, hogy X nem jó filozófus, másképp pozitívan méltatta volna X filozófiai tevékenységét.

Grice azzal, hogy jelentéseméletébe bevezette az együttműködési alapelvet, illetve a társalgási maximákat, a jelentés problémájának vizsgálóit arra ösztönözte, hogy egyáltalán figyelembe vegyék ezeket a társalgást irányító elveket. A Grice előtti jelentéseméletek egyik közös tulajdonsága az volt, hogy pusztán a következtetési szabályokra építettek. Gondoljunk itt elsősorban a formális jelentéseméletekre. Ezek az elméletek a nyelv egy kódszerű elképzelésével dolgoztak. A nyelv kódszerű felfogása pedig arra alapoz, hogy minden jelnek konvencionálisan meghatározott jelentése van, így egy mondat jelentése redukálható a mondatban levő szavak konvencionális jelentésére. A kódszerű felfogás alapsémája az $A \rightarrow B$, $B \rightarrow C$, $C \rightarrow D$ stb., az alapelgondolás pedig az, hogy a következményreláció két oldalán álló elő-, illetve utótag közötti kapcsolat szükségszerű. Egy ilyen elgondolás azonban legalább két nehézséggel kell szembenézzen. Kérdés, hogy mennyiben tudja magyarázni a tévedés eseteit; ugyanakkor az is kérdés, hogy hogyan képes magyarázni a közvetlen beszédaktus eseteit.

A nyelv kódszerű felfogásának nehézségei

Ha a nyelvre kódként tekintünk, a jelentést pedig a konvencióra vezetjük vissza, akkor a tévedés problémáját képtelenek vagyunk kezelni. Egyrészt a szótár megadja egy szónak a jelentését, másrészt pedig a szükségszerű kapcsolat garantálja, hogy egy előtagból csak és csakis egy utótag következik (az, amelyik éppen következik). A közvetlen beszédaktusok esete ugyanilyen nehézséggel állítja szembe a kódelmélet képviselőit. Közvetlen beszédaktus alatt olyan beszédaktusokat értünk, amelyekben egy beszélő kimond egy mondatot, azon azt érti, amit mond, de valami mást is ért alatta. Ilyen közvetlen beszédaktus az „Ide tudnád adni a sót?” megnyilatkozás. A beszélő a megnyilatkozást kérdésként érti, ugyanakkor kérésként is, vagyis azzal, hogy kimondja a kérdést, tulajdonképpen meg is kéri a hallgatót, hogy adja oda a sót. De hogyan is történik mindez? A jelentés konvencionális felfogása szinte lehetetlenné teszi

azt, hogy a kérdést kérésként is értsük. A mondat jelentése ebben az esetben is visszavezethető a szavak jelentésére és azoknak a mondatban elfoglalt helyére, A mondat végén álló kérdőjel pedig egyértelműen azt jelzi, hogy kérdéssel van dolgunk. Ez az egyik potenciális magyarázat. A másik potenciális magyarázat a Searle által adott magyarázat. Ez egy tízlépéses bonyolult következtetésrendszer, amelyet itt nem ismertetünk.²⁴

A nehézségek grice-iánus megoldása

Mindkét esetben jóval egyszerűbb a grice-i megoldás. Emlékezzünk vissza, hogy Grice a nem természetes jelentést olyan hatásként határozta meg, amelyet egy beszélő egy hallgatóból szándékosan vált ki azáltal, hogy a hallgató felismeri a beszélő ilyesfajta szándékát. Grice-nál kulcsfontosságú szerepet játszik a szándéktulajdonítás. Szerinte egy beszélő eleve egy bizonyos szándékkal hozza létre a megnyilatkozását. A megnyilatkozást pedig a hallgató akkor érti meg, ha túl azon, hogy a mondat jelentését visszavezeti a szavak konvencionális jelentésére, még azt is megérti, hogy a beszélőnek mi volt a szándéka akkor, amikor megfogalmazta a megnyilatkozást. A tévedés és a közvetett beszédaktusok előbbi eseteiben a hallgató éppen azért nem érti meg a beszélőt, mert vagy egyáltalán nem tulajdonít neki semmilyen szándékot, vagy nem képes a kezdeti, beszélőnek tulajdonított szándékot/szándéktulajdonítást felülvizsgálni és valamilyenképpen korrigálni.

Mind a tévedés, mind a közvetlen beszédaktusok esetében pedig az együttműködési alapelv és a társalgási maximák arra készítetik a hallgatót, hogy továbbgondolja a helyzetet. Maradjunk a közvetett beszédaktus már említett példájánál. Az „Ide tudnád adni a sót?” példa esetében a hallgató a grice-i elképzelés szerint így gondolkodna: 1. a beszélő számára egyértelmű, hogy oda tudnám adni a sót; 2. abszurd lenne tehát részéről valami olyasmire rákérdezni, amire amúgy is nagyon jól tudja a választ; 3. biztosan nem akart tehát valami egyértelmű dologra rákérdezni, hanem valami mást akart, nevezetesen azt, hogy adjam oda neki a sót.²⁵ A tévedés esetében is hasonló a helyzet. Ha egy beszélő kimondja a „Nincs sok sütnivalója” mondatot, a hallgató onnan tudja, hogy a mondat éppen azt jelentette, hogy egy bizonyos személynek kevés esze van, hogy: 1. feltételezi az együttműködési alapelvet; 2. tudja azt, hogy a beszélgetés kontextusába sehogy sem talál a beszélőnek az élelemről szóló megjegyzése (ez nem lenne eleget a viszony maximája által előírt követelménynek); 3. ennek alapján eljut arra a következtetésre, hogy a beszélő biztosan nem az élelem mennyiségéről akart valamit mondani; 4. levonja a következtetést, hogy a beszélő biztosan valami mást akarhatott mondani a megnyilatkozásával, azt tehát, hogy egy bizonyos személynek nincs elég esze. Látjuk tehát, a grice-iánus elképzelés szerint egy hallgató interpretációja nem áll meg az első akadállynál, hanem arra törekszik, hogy az együttműködési alapelv és a maximák segítségével lehetséges interpretációs vonalakat vázoljon fel, és a beszélgetés céljának megfelelően bizonyos, a kontextus hatására alkotott hipotézisek alapján kiválassza a megnyilatkozások legmegfelelőbb jelentését.

²⁴ Ehhez ld. John R. Searle: *Közvetett beszédaktusok.* = *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Szerk. Pléh Csaba – Siklaci István – Terestyéni Tamás. Bp. 2001. 65.

²⁵ Vö. Reboul–Moeschler: *i. m.* 57.

Végszó

A jelentés problémájának a vizsgálata, úgy tűnik, igen komoly kihívás elé állítja a nyelvészeket, filozófusokat és a mesterségesintelligencia-kutatókat. A nyelv kódszerű felfogása, amint láttuk, nagyon leegyszerűsíti a kérdést, már-már annyira, hogy lehetlenné teszi a jelentés vizsgálatában való előrehaladást. A kódszerű elképzelésen alapuló jelentéstudomány olyan egyszerű problémákkal nem tud szembenézni, amilyen a tévedés vagy a közvetett beszédaktusok kérdése. Ezzel ellentétben a grice-iánus elmélet képes megmagyarázni a tévedés és a közvetett beszédaktusok jelenségét is azzal, hogy a hallgató a beszélőnek bizonyos szándékokat tulajdonít, illetve azért, hogy a jelentés tisztázása közben az együttműködési alapelv és a társalgási maximák hatására kiegészítő tételeket, hipotéziseket állít fel a beszélgetés céljának és irányának megfelelően.

Herbert Paul Grice on Meaning (Some Remarks)

Keywords: sentence, utterance, intention, meaning, implicature, cooperative principle, conversational maxims

In order to get a more complete idea of Herbert Paul Grice's theory of meaning, we have to go beyond his article entitled *Meaning*, and pay attention to the details he later added to his theory in his other texts. With the introduction of such concepts as the cooperative principle and the conversational maxims he outlined a more complex theory of meaning, which completes the formal theories of meaning. This paper is an outline of the modified Griceian theory of meaning.